

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی

سال چهاردهم، شماره ۵۱، تابستان ۱۳۹۹
صفحه ۴۵ تا ۶۶

جایگاه اقتصاد مقاومتی در حکمرانی مطلوب اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

عبدالامیر جرفی / استادیار گروه علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، نویسنده مسئول
amirjorfi@gmail.com

سید حسن موسوی امجد / دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران،
Mosavihassan47@gmail.com

چکیده

اقتصاد یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اثرگذار بر حوزه سیاست و از جمله چگونگی شکل‌گیری حکمرانی مطلوب است. از جمله اندیشمندانی که ایده‌های آنان معطوف به عمل است و درصدد ترسیم حکمرانی مطلوب بر پایه مؤلفه‌های اقتصادی مقاومتی هستند، آیت‌الله خامنه‌ای است. ایده ایشان، امروزه به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریات اقتصادی در جهان اسلام به شمار می‌رود. به این منظور، هدف پژوهش حاضر، بررسی جایگاه اقتصاد مقاومتی بر موضوع حکمرانی مطلوب اسلامی در آراء و دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای است. سؤال پژوهش نیز در همین راستا قابل طرح است که ایده اقتصاد مقاومتی از چه طریقی می‌تواند باعث تحقق حکمرانی مطلوب گردد؟ یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهند که اقتصاد اسلامی با در نظر گرفتن ابعاد مادی و معنوی انسان، تکیه بر درون‌زایی، نفی سلطه بیگانگان، جلوگیری از مصرف‌گرایی، تکیه بر توان داخلی و تولید بومی، باعث تحقق آرمان‌های اسلامی از جمله عزت و کرامت انسانی می‌شوند که خود شاکله نظام حکمرانی مطلوب اسلامی به شمار می‌روند. بنابراین سیاستگذاری در عرصه اقتصاد و اقتصاد مقاومتی می‌تواند هم زمینه‌ای برای تحقق حکمرانی مطلوب تلقی شود و هم اینکه الگویی برای اصلاح حوزه سیاست در نظر گرفته شود. روش نوشتار نیز توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، سخنرانی‌ها و بیانات رهبری معظم انقلاب است.

کلیدواژه: آیت‌الله خامنه‌ای، اقتصاد مقاومتی، حکمرانی مطلوب، توان داخلی، تولید بومی.

تاریخ تأیید ۱۳۹۹/۰۴/۰۸

تاریخ دریافت ۱۳۹۸/۱۱/۰۳

۱- مقدمه

حکمرانی مطلوب یکی از ایده‌های نو در حیطه اداره جامعه به شمار می‌رود که امروزه در محافل سیاسی و اجتماعی و در میان نظریه‌پردازان مختلف از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مهم‌ترین ویژگی حکمرانی مطلوب، تغییرات آن در پرتو زمان و طرح نظریات جدیدی برای اداره جامعه است که در واقع به عنوان ایده‌ای مبتنی بر شناسایی چالش‌های دوران معاصر و همچنین ارائه راه‌حل برای آنان است. حکمرانی مطلوب، نوعی سیاستگذاری برای اداره جامعه است که البته در میان مکاتب سیاسی و ایدئولوژی‌های مختلف دارای تفاوت‌های قابل توجهی است. از جمله اینکه در آموزه‌های اسلامی، نوعی عمل بر مبنای شریعت در نظر گرفته می‌شود که ضمن توجه به اصول کلی شریعت، تغییرات و تحولات زمانه را نیز مدنظر قرار می‌دهد. بنابراین حکمرانی مطلوب اسلامی در اصل، وسیله‌ای برای سعادت دنیوی و اخروی انسان و عمل بر مبنای احکام و آموزه‌های اسلامی است.

از طرفی دیگر، اقتصاد مقاومتی که به عنوان یکی از ایده‌های تأثیرگذار در سال‌های اخیر توسط مقام معظم رهبری مطرح شده است، بخش مهمی از ایده اقتصاد اسلامی و شناسایی مشکلات اقتصادی و ارائه راه‌حل برای آنان در نظر گرفته می‌شود. اقتصاد مقاومتی از این جهت که با ابتناء بر احکام شریعت بیان شده، پشتوانه‌ای برای حکمرانی مطلوب اسلامی در نظر گرفته می‌شود. آنچه در اندیشه رهبری در زمینه اقتصاد بیان شده است با عنوان «اقتصاد مقاومتی» بیان می‌شود که به معنی تکیه بر توانایی‌های داخلی و تعامل سازنده خارجی در عرصه مدیریت اقتصاد کشور است. اقتصاد مقاومتی به دلیل آنکه وابستگی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جامعه اسلامی را به حداقل می‌رساند، می‌تواند زمینه‌ساز شکوفایی جامعه مطلوب اسلامی گردد.

سؤال اساسی پژوهش حاضر این است: اقتصاد مقاومتی چگونه می‌تواند باعث تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی گردد؟ پاسخی که می‌توان به این سؤال داد این است که حکمرانی مطلوب اسلامی دارای ابعاد مختلفی است که اقتصاد نیز بخش مهمی از آن به شمار می‌رود و اصلاح حوزه‌های اقتصاد با تکیه بر ایده اقتصاد مقاومتی می‌تواند بخش مهمی از پروژه حکمرانی مطلوب را محقق سازد. این نوع از حکمرانی هم می‌تواند مشکلات فعلی و وابستگی‌های اقتصادی و فرهنگی را در جامعه از بین ببرد و هم اینکه متناسب با تحولات جدید بشری به پویایی جامعه اسلامی منجر شود. ضرورت بحث از آن رو است که تبیین آراء رهبر معظم انقلاب اسلامی در باب ارتباط اقتصاد مقاومتی و حکمرانی مطلوب اسلامی یک امر شایسته و پاسخی به نیازهای

فعلی جامعه ایرانی می‌باشد که هم بتواند راهنمایی برای اصلاح حوزه‌های اقتصادی باشد و هم اینکه با اصلاح ساختارهای اقتصادی، زمینه‌ساز تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی گردد.

۱-۱. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی در حیطه اقتصاد مقاومتی و حکمرانی مطلوب انجام شده است که به برخی از مهم‌ترین آنان اشاره می‌شود:

نوریخس و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله «جایگاه حکمرانی خوب در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران و اندیشه امام خمینی (ره)»، آموزه‌هایی نظیر عدالت، حقوق گروهی، مبارزه با ظلم و فساد، و حضور مردم در صحنه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی را از جمله مصادیق حکمرانی خوب در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)، می‌داند. قاسمی و همکاران (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای مشترک تحت عنوان «ضرورت تغییر در سبک زندگی جهت تحقق اقتصاد مقاومتی و پیاده‌سازی مدیریت جهادی در جامعه اسلامی»، سبک زندگی اسلامی ایرانی در اندیشه رهبری را عاملی برای تحقق اقتصاد مقاومتی معرفی می‌کنند که در نهایت می‌تواند باعث شکل‌گیری مدیریت جهادی و تحقق جامعه مطلوب اسلامی گردد. صمد رنجبر اردکانی (۱۳۹۶)، در مقاله «موانع تحقق اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران»، دلیل اعلام سیاست‌های اقتصاد مقاومتی از سوی رهبری را مصون‌سازی کشور از تهدیدها و تحریم‌های دشمن و اعتلای نظام اسلامی می‌داند. مرشدی‌زاد (۱۳۹۶)، در مقاله «حکمرانی خوب و حکمرانی مطلوب در تمدن نوین اسلامی» بدین نتیجه می‌رسد که اگر قرار است تمدن نوین اسلامی در آینده رخ دهد، ضرورت پرداختن به حکمرانی مطلوب و توجه به عناصر اصلی آن یعنی مشارکت، اجماع، حاکمیت قانون، عدالت و ناصاف، شفافیت، کارآیی و اثربخشی امری لازم است. علویان و زارع‌پور (۱۳۹۶)، نیز در مقاله «شاخص‌های حکمرانی خوب در اندیشه سیاسی آیت‌الله جوادی آملی» امکان طرح نظریه بومی بر مبنای ولایت فقیه را در اندیشه جوادی آملی را امکان‌پذیر می‌داند که با ابتناء بر مشورت، امر به معروف و نهی از منکر و عدالت شکل می‌گیرد.

در هر صورت با توجه به اینکه شاخصه‌های بیان شده در تحقیقات بالا می‌توانند مبنایی برای تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی از منظر اقتصادی تلقی شوند، پیدا کردن این شاخصه‌ها در آراء رهبر معظم انقلاب اسلامی و ایده اقتصاد مقاومتی حائز اهمیت است. همچنین تحقیقات مذکور هریک به جنبه‌هایی از موضوع اقتصاد مقاومتی و یا اندیشه حکمرانی مطلوب پرداخته است، اما آنچه پژوهش حاضر دنبال می‌کند بررسی جایگاه اقتصاد مقاومتی در اندیشه رهبری و تأثیر آن بر شکل‌گیری جامعه مطلوب اسلامی است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. اقتصاد مقاومتی؛ ریشه‌ها و تمایزات آن با سایر نظریات

اقتصاد مقاومتی هرچند به معنای مصطلح آن، تا قبل از طرح آن توسط حضرت آیت‌الله خامنه‌ای مورد توجه نبود، اما می‌توان به نظریات و دیدگاه‌هایی اشاره نمود که در ارتباط با این مفهوم قرار دارند. این ایده‌ها در مکاتب اقتصادی و حتی مکاتب سیاسی متعددی به چشم می‌خورند. از جمله مفاهیمی که در ارتباط با مفهوم اقتصاد مقاومتی قرار دارند، ریاضت اقتصادی است. این ایده اقتصادی در واقع به منظور مقابله با کسری بودجه توسط برخی دولت‌ها به کار گرفته شده که در مواقعی به افزایش مالیات‌ها، دریافت وام دولت از سوی دولت‌های خارجی و همچنین کمک‌های خارجی منتهی می‌شود (فشاری و پورغفار، ۱۳۹۳: ۳۲). از این جهت ریاضت اقتصادی نوعی سیاستگذاری راهبردی محسوب می‌شود که ممکن است باعث کاهش تعهد دولت‌ها در قبال تأمین هزینه‌های اجتماعی منجر شود (سیفلو، ۱۳۹۳: ۵۸). ریاضت اقتصادی به دلیل آنکه وضعیت داخلی اقتصاد یک کشور را مورد توجه قرار می‌دهد، با مقاومت آحاد مردم یک جامعه نیز ارتباط پیدا می‌کند.

یکی دیگر از مفاهیم مرتبط با بحث اقتصاد مقاومتی، تاب‌آوری اقتصادی است. تاب‌آوری اقتصادی در واقع به معنای توانایی سیستم در مواقع بحرانی برای حفظ کارکرد خود بر مبنای نبوغ یا تلاش بیشتر است (Rose, 2007). به عبارتی دیگر، در تاب‌آوری اقتصادی این موضوع مدنظر است که سیستم اقتصادی کشور در مواقع بحرانی و فشارهای اقتصادی تا چه اندازه می‌تواند تاب‌آوری و مقاومت داشته باشد و از گسترش بحران به سایر حوزه‌ها جلوگیری نماید. بدین معنا، اگر اقتصاد و یا آحاد مردم در آن جامعه توانستند در برابر مشکلات و بحران‌ها دوام بیاورند می‌توان گفت جامعه، تاب‌آوری لازم را دارد؛ در غیر این صورت از تاب‌آوری کم و یا عدم تاب‌آوری آن جامعه سخن گفته می‌شود.

مفهوم دیگری که در ارتباط با تاب‌آوری اقتصادی و همچنین اقتصاد مقاومتی مطرح است، آسیب‌پذیری اقتصادی است. زیرا فقدان توانایی اقتصادی ممکن است باعث تأثیرپذیری اقتصادهای ضعیف از نظام اقتصادی بین‌المللی و فشار سایر کشورها بر آنان گردد. همین مسئله باعث می‌شود تا مسئله مقاومت و نحوه مقابله با فشارهای اقتصادی از سوی کشورهای ضعیف اقتصادی بیشتر مورد توجه قرار گیرد. در همین راستا، اقتصاد پایدار و مقاوم نیز مفهوم دیگری است که در ادبیات اقتصاد سیاسی مطرح می‌شود و مقصود از آن، پایداری و مقاومت در برابر

تهدیدات، فشارها و خطرات اقتصادی است که می‌تواند باعث برهم زدن وضعیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه گردد. مفهوم پایداری اقتصادی این ایده را مطرح می‌کند که یک جامعه پایدار به لحاظ اقتصادی در پی بقا و بهبود مؤلفه‌های اقتصادی، محیطی و اجتماعی است تا اعضای آن بتوانند سالم، بهره‌ور و با لذت به حیات خود ادامه دهند (شعبانی و نخلی، ۱۳۹۳: ۶۹-۶۸). بنابراین پایداری اقتصادی یک گام بالاتر از تاب‌آوری اقتصادی است و از این جهت هم به معنای رفع تهدیدات و همچنین ترسیم چشم‌اندازی مناسب‌تر برای اقتصاد یک کشور، منطقه و ناحیه است.

مفهوم دیگری که در این راستا قابل طرح است، مفهوم وابستگی است. برحسب این ایده اقتصادی، کشورهای مختلف برای دستیابی به منافع اقتصادی و همچنین رتق و فتق امور اقتصادی خویش نیازمند تعامل با سایر کشورها هستند و از این جهت نمی‌توانند زندگی اقتصادی خود را بدون توجه به روابط اقتصادی با سایر کشورها سامان ببخشند. چنانچه می‌توان گفت نوع جدیدی از وابستگی بین کشورهای مختلف شکل گرفته است می‌توان تحت عنوان وابستگی متقابل از آنان یاد کرد. در این نوع وابستگی کشورها از جهات مختلف اقتصادی به یکدیگر وابسته‌اند (بخشایشانی، ۱۳۹۲: ۲۴).

براساس این ایده، کشورها برای رفع نیازهای اقتصادی خود می‌بایست تعامل اقتصادی را به عنوان یک ضرورت بپذیرند و اصول روابط تجاری و اقتصادی از جمله سازمان‌های اقتصادی جهانی را ملاک عمل خود قرار دهند. همچنین در سطح کلان‌تر، نظریه پردازان مکتب اکلا بر این باور بودند که سیاست جایگزینی واردات، کنترل محلی دولت بر روی نظام اقتصادی را افزایش می‌دهد و همین مسئله باعث تضعیف قدرت طبقات سنتی می‌شود و در نهایت باعث تأسیس یک نظام اقتصادی بومی و ظهور دولت مدرن می‌گردد. استدلال طرفداران نظریه وابستگی این بود که براساس چشم‌انداز سرمایه‌داری، کشورهای مرکزی از تجارت سود می‌برند و کشورهای در حال توسعه رنج می‌برند (هتته، ۱۳۸۱: ۱۲۵). علاوه بر این، اقتصاد کشورهای پیرامونی و جهان سوم، منبعی برای فزونی قدرت کشورهای قدرتمند محسوب می‌شود که از این جهت نیازمند بازنگری و توجه به اقتصاد بومی است. طرفداران این نظریه بر این باور هستند که اقتصاد بومی و درون‌زا می‌تواند بر مشکلات نابرابری اقتصادی با کشورهای قدرتمند و متمول غلبه نماید و راه را برای گسترش مسیر اقتصاد بومی فراهم نماید. بدیهی است در این رویکرد نیز

بر توانایی‌های داخلی و بومی جهت مقابله با گسترش اقتصاد سرمایه‌داری و طرح یک نظریه بومی تأکید شده است.

علاوه بر نظریه وابستگی، طرفداران نظریه مکتب نظام جهانی نیز وضعیت اقتصادی کشورها را برحسب رابطه مرکز-پیرامون شرح می‌دهند. در این رویکرد، علت توسعه نیافتگی اقتصادی کشورهای در حال توسعه این است که آنان در نقش کشورهای پیرامونی تنها امکانی برای گسترش و فربه‌تر شدن اقتصاد کشورهای مرکز فراهم می‌کنند. بنابراین فرایند توسعه نیافتگی با یکی و مزوج شدن با یک منطقه خارجی خاص در نظام جهانی، یعنی در حاشیه قرار گرفتن آغاز می‌گردد (هتنه، ۱۳۸۱: ۱۷۵). پیشنهاد نظریه جهانی آن است که برای رهایی از این وضعیت، شکستن زنجیرهای وابستگی و همچنین متحد بودن کشورهای جهان سوم و در حال توسعه برای رهایی از استثمار امری ضروری و بایسته است.

با توجه به آنچه مطرح شد ایده اقتصاد بومی و درون‌زا و تکیه بر توانایی‌های داخلی در کنار مقابله با اقتصاد جهانی و کاپیتالیستی پیش‌تر نیز مطرح بوده و حتی می‌توان نظریات دیگری را نیز مطرح کرد با انتقاد از وابستگی اقتصادی، خواهان رشد و توسعه اقتصاد بومی به عنوان مدلی برای مدیریت امور اقتصادی کشورهای مختلف هستند. یکی از این نظریات که به طور مشخص درباره شرایط خاص جامعه ایرانی طراحی شده است، ایده اقتصاد مقاومتی متعلق به مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای است. از این جهت، نظریه اقتصاد مقاومتی دارای همانندی‌هایی با نظریات مطرح شده در بالا می‌باشد، اما از جهتی دیگر که متکی بر باورها و آموزه‌های دینی است، نظریه بدیعی محسوب می‌شود.

اقتصاد مقاومتی به طور مشخص ریشه در آموزه‌ها و احکام دین اسلام دارد که با توجه به شرایط خاص جامعه ایران و همچنین وضعیت اقتصاد بین‌الملل و منطقه طراحی شده است. نظام اقتصادی مطلوب اسلامی با فرض تحقق احکام فقهی در جامعه فرضی مطلوب تبیین می‌شود و در ترسیم نظام اقتصادی مطلوب مطابق با شرایط زمان و مکان تصمیماتی اتخاذ می‌شود. بنابراین می‌توان عناصر اساسی نظام اقتصادی مورد نظر اسلام را تبیین نمود که در نهایت بتواند مسیر دستیابی به حکمرانی مطلوب را به ما نشان دهد. ایده ایشان از یک جهت واکنشی به طرح‌های اقتصادی سلطه طلبانه غربی است. به بیان ایشان: «یک مدلی را آنها - که من حالا شرح آن مدل را نمی‌خواهم بدهم - دیکته کردند که اگر کشورهای جهان سوم می‌خواهند به رشد اقتصادی، رونق اقتصادی و به سطح اقتصاد جهانی برسند، باید این مدل را دنبال کنند که عمده‌ی تکیه آن،

نگاه به بیرون با تفصیل خودش است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۴/۴/۲). روشن است که منظور ایشان همان الگوهای وارداتی غربی در زمینه توسعه است که تجربه ناقص آن در زمینه مدیریت اقتصادی مشکلات متعددی را پدید آورده است. به همین دلیل از نظر ایشان بسیار مهم است که مقوله اقتصاد مقاومتی جای این مدل‌ها را بگیرد. رهبری انقلاب با وسواس خاصی به علل مشکل اقتصاد می‌پردازند و معتقد است: «هر حرکتی که دولت در زمینه مسائل اقتصادی می‌کند، بایستی برای ما روشن باشد که این کجای اقتصاد مقاومتی قرار می‌گیرد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس و نمایندگان مجلس، مورخ: ۱۳۹۵/۳/۱۶).

در منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای، گرایش به بیرون یکی از دلایل بروز مشکلات برای کشورهای نظیر ایران است که در نهایت وابستگی را به وجود می‌آورد. به همین دلیل ایشان بر این عقیده هستند: «جزو سیاست‌های اقتصاد مقاومتی و خصوصیات اقتصاد مقاومتی، درون‌زایی است؛ درون‌زایی یعنی تولید ثروت به وسیله فعالیت درونی کشور انجام بگیرد؛ چشم به بیرون نباشد، نگاهمان به بیرون نباشد... البته معنای درون‌زا بودن اقتصاد این نیست که درهای کشور را ببندیم؛ نه، ما گفته‌ایم «درون‌زا و برون‌گرا»» (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع زائران حرم رضوی، ۱۳۹۷/۰۱/۰۱). بدین ترتیب، راه اصلی استحکام بخشیدن به رفاه عمومی جامعه اسلامی و دستیابی به معنویات و اخلاق، عمل بر مبنای شاخصه‌های اقتصاد مقاومتی است. به این دلیل که اقتصاد مقاومتی، با تقویت تولید داخلی و عدم وابستگی گسترده به خارج، زمینه‌ساز استقلال فردی و جمعی امت اسلامی می‌شود. به همین دلیل است که در نام‌گذاری سال‌ها، رهبر انقلاب همواره نگاه خاصی به مقوله اقتصاد داشته‌اند. با این حال، راه‌حل رهبری برای برون‌رفت از مشکلات فعلی، تبیین شاخصه‌های اقتصاد مقاومتی است. چنان‌چه در تبیین بکارگیری اقتصاد مقاومتی بیان می‌کنند: «ما گفته‌ایم اقتصاد مقاومتی درون‌زا و برون‌گرا است. من هیچ‌وقت نگفتم دور کشور حصار بکشیم، اما این درون‌زایی را فراموش نکنید؛ اگر اقتصاد ملی از درون نجوشد و فوراً نکند، به جایی نخواهد رسید. بله، تعامل با دنیا در زمینه‌های اقتصادی خیلی خوب است اما تعامل هوشمندانه و تعاملی که معنایش درون‌زایی اقتصاد باشد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم آذربایجان شرقی، ۱۳۹۴/۱۱/۲۸).

در اندیشه رهبری انقلاب اسلامی حکمرانی اسلامی به معنای توجه و اجرای دقیق آموزه‌های دینی در عرصه‌های گوناگون است که در نهایت باعث تحقق جامعه اسلامی مطلوب برای مسلمانان و الگویی برای جهانیان می‌شود.

۲-۲. حکمرانی مطلوب و اقتصاد

حکمرانی (Governance) مفهومی وسیع‌تر از حکومت (Government) دارد. تعاریف متعددی از حکمرانی ارائه شده است که برخی از آنان در ارتباط با مفاهیم اقتصاد و حتی اقتصاد سیاسی مطرح می‌شوند. با این حال، در تفکیک میان حکمرانی و حکومت باید گفت حکومت صرفاً کنترل فرایندهای سیاسی، اقتصادی و مدیریتی را شامل می‌شود که توسط گروه حاکم صورت می‌گیرد و می‌توان آن را به طور مصطلح «بخش حکومتی» نام داد. اما حکمرانی شامل بخش حکومتی همراه به دو بخش مجزای دیگر، بخش‌های بازرگانی و جامعه مدنی نیز می‌شود. فلسفه حکمرانی نیز این است که با ادغام سه بخش حکومتی، بازرگانی و جامعه مدنی فوق، مقامات کارهای خود را نحو مؤثرتری انجام دهند و بدین ترتیب شکل‌گیری «جامعه خوب» بیشتر تحقق می‌یابد (امامزاده‌فرد، ۱۳۹۰: ۳۵). از این منظر، نظام حکمرانی جامعه در تمدن اسلامی، متکفل اتخاذ تصمیمات و ایجاد سازوکارهایی برای بهره‌مندی عادلانه از نعمت‌ها، مواهب و خیرات در اجتماع است.

یکی از ایده‌های مطرح شده در زمینه ارتباط اقتصاد و جامعه مطلوب، متعلق به جان استوارت میل است. میل معتقد است: «هر فردی این حق را دارد که از اراده و اختیار خود آزادانه استفاده کند و آنها را بدون برخورد با مانع و رادعی به کار اندازد» (میل، ۱۳۶۳: ۱۹۶). میل به دنبال آن است تا با محدود کردن دخالت دولت در اقتصاد، حکمرانی مطلوب خود را بر پایه آزادی فردی و تقلیل دولت به نگهبان بنا نهد. در هر صورت لیبرال‌هایی نظیر میل استدلال می‌کنند از آنجا که آزادی فردی واجد ارزش بزرگی است، حکومت باید از مداخله در آن منع شوند، و مهم نیست که این حکومت‌ها چقدر خوب تأسیس شده باشند. خوب بودن حکومت کافی نیست: حتی حکومتی که به بهترین وجه ساخته شده و بهترین اهداف را دارد و سوسه خواهد شد تا در حوزه‌هایی که آزادی فردی باید در آنها محترم شمرده شود، مداخله کند (میلر، ۱۳۸۸: ۷۷).

علاوه بر این، یکی از نظریات مطرح در زمینه حکمرانی مطلوب و اقتصاد در دوران معاصر به جان راولز تعلق دارد. بنابراین هنگامی که برابری اقتصادی و عدالت شکل بگیرد، زمینه‌ها برای شکل‌گیری حکمرانی مطلوب فراهم می‌شود. در جامعه مطلوب راولز که برگرفته از عدالت اقتصادی است، حتی نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی می‌بایست به گونه‌ای تنظیم شوند که نتیجه آن به نفع ضعیف‌ترین و محروم‌ترین افراد جامعه باشد (راولز، ۱۹۷۱: ۳۰۲). بنابراین

حکمرانی مطلوب می‌بایست به گونه‌ای باشد که بتواند نابرابری‌ها را به نفع ضعیف‌ترین افراد جامعه سامان‌بخشی کند.

مایکل والزر نیز یکی دیگر از متفکرانی است مبحث حکمرانی مطلوب را در چارچوب اخلاق فربه و عدالت توزیعی مطرح می‌کند. عدالت توزیعی، در همه جامعه‌ای متفاوت است و براساس ارزش‌های موردنظر همان جامعه شکل می‌گیرد. بنابراین اخلاق حداکثری که ریشه در برداشت‌های مختلف جوامع گوناگون دارد، باعث شکل‌گیری عدالت توزیعی می‌شوند (والزر، ۱۳۸۹: ۴۳). حکمرانی مطلوب در اندیشه والزر، مبنایی اخلاقی دارد. بنابراین نکته کلیدی در باب عدالت اجتماعی، وجود اصل بی‌بدیل توزیع یا حتی مجموعه منحصر به فرد از اصول نیست، بلکه وجود گفتگوی تاویلی و پیچیده‌ی اجتماعی است که براساس آن، خیرها و مطلوب‌های هر حوزه اجتماعی نسبتاً مستقل به گونه‌ای توزیعی می‌شود که در آن هیچ اصل توزیعی در یک حوزه، بر شیوه توزیع حوزه دیگر تسلط ندارد (کینگ‌ول، ۱۳۸۶: ۲۲۴-۲۲۵).

رابرت نوزیک نیز یکی دیگر از متفکرانی است که حکمرانی مطلوب خود را بر پایه اقتصادی بنا می‌نهد. از این جهت که با محدود کردن دخالت دولت در اقتصاد و بهبود فضای اقتصادی به دنبال دستیابی به حکمرانی مطلوب است. وی با دفاع از اقتصاد خصوصی و رسیدن به جامعه مطلوب می‌گوید: «دولت بالذات باید حقوق افراد را پایمال کند و بنابراین ذاتاً غیراخلاقی است» (Nozick, 1974: xi). بنابراین حکمرانی مطلوب همان دولت حداقل و آرمانی نوزیک است. به تعبیر نوزیک، آرمانشهری است که همه افراد و گروه‌های ساکن در آن بدون دخالت دولت دست به گزینش می‌زنند و راه خود را برای ساختن اهداف و آرمان‌های فردی هموار می‌سازند. وی می‌گوید: «دولت حداقل می‌تواند فراهم‌کننده گسترده‌ترین و بیشترین برابری‌ها باشد، با این حال دولت گسترده حقوق افراد را نقض می‌کند» (Nozick, 1974: 149).

با این اوصاف می‌توان میان اقتصاد و حکمرانی مطلوب و طرح نظریه برای ارائه حکمرانی مطلوب ارتباط برقرار نمود و ریشه‌های حکمرانی مطلوب را در اقتصاد جست‌وجو نمود. بدین ترتیب، علاوه بر نظریه پردازان غربی، حکمرانی مطلوب در اندیشه اسلامی نیز دارای جایگاه خاصی است. این تصمیمات و سازوکارها می‌تواند از طریق بسته‌ای از قواعد حکومتی، نهادها، مؤلفه‌های رفتاری، نظام عادات و نظام‌های سنت‌های الهی حاصل شود. این نگرش به نظام حکمرانی در تمدن اسلامی، آن را فراتر از نظام حکومتی اسلامی معرفی می‌کند؛ اگرچه حکومت اسلامی در آن نقشی ویژه دارد. نخ تسبیح همه تصمیمات و سازوکارها نیز حاکمیت

اراده و سنن، اوامر و دستورات الهی است (مقصودی، ۱۳۹۶: ۷۶). بدین ترتیب، تأکید حکمرانی اسلامی بر اجرای دقیق آموزه‌های الهی در تمامی ابعاد جامعه است که در آن حاکمان اسلامی در راستای حاکمیت خدا و رسول خدا (ص) گام بر می‌دارند. مطابق آیه شریفه: «یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم...» (حج: آیه ۱۸). حکمرانی اسلامی چیزی جز عمل بر شیوه آموزه‌های الهی یعنی آنچه خدا، رسول گرامی خدا، ائمه و جانشینان وی بیان می‌کنند، نیست.

از طرفی دیگر، حکمرانی مطلوب اسلامی ارتباط گسترده‌ای سیاستگذاری در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی دارد. مسئله اقتصاد از جمله مسائل مهمی است که قواعد کلی و حتی جزئی برای پیاده کردن حکمرانی مطلوب اسلامی را فراهم می‌کند. از این جهت حتی می‌توان از مذهب اقتصادی اسلام و نظام اقتصادی اسلام به عنوان زمینه‌های لازم برای دستیابی به حکمرانی مطلوب اسلامی نام برد. «مذهب اقتصادی اسلام»، عبارت است از قواعد کلی و ثابتی که از منابع آیات، روایات و عقل استنباط می‌شوند و زیربنای فقه و اخلاق اسلامی بوده و برای تنظیم روابط اقتصادی در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف در جهت رفح دشواری‌ها و دستیابی به اهداف اقتصادی وضع شده‌اند (میرمعزی، ۱۳۹۴: ۲۷). همچنین «نظام اقتصادی اسلام»، مجموعه‌ای نظام‌مند از رفتارها و روابط اقتصادی مطلوب در جهت اهداف موردنظر اسلام است. این مجموعه نظام‌مند که از منابع اسلام استنباط می‌شود بیانگر چگونگی پیوند شرکت‌کنندگان در این نظام، مردم و دولت به یکدیگر و به اموال و منابع اقتصادی در جهت هدف‌های موردنظر اسلام هستند و مبتنی بر مبانی هستی‌شناسانه و در چارچوب مذهب، فقه و اخلاق اقتصادی اسلام قرار دارند (میرمعزی، ۱۳۹۴: ۴۰-۳۵).

بدین ترتیب هم مفهوم اقتصاد و حکمرانی مطلوب و هم مؤلفه‌های حکمرانی مطلوب در نزد اندیشمندان مختلف دارای شرایط و معیارهای خاصی است که از این جهت، اقسام گوناگونی از حکمرانی مطلوب را پدید می‌آورد. آنچه روشن است اینکه اقتصاد و حکمرانی مطلوب پیوندهای متعددی با یکدیگر دارند. بنابراین با درک این رابطه می‌توان به تحلیل اقتصاد مقاومتی و حکمرانی مطلوب در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای پرداخت.

۳. مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی و آثار آن بر حکمرانی مطلوب

پرداختن به مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی و بررسی ارتباط و جایگاه آنان در تحقق جامعه مطلوب اسلامی نشانگر ارتباط ایده اقتصاد مقاومتی با جامعه مطلوب اسلامی است که در اینجا به بخشی از مهم‌ترین مؤلفه‌های آن پرداخته می‌شود.

۳-۱. کرامت و عزت انسانی

مراعات کرامت انسان‌ها یکی از اهداف اساسی اقتصاد در اسلام است که یکی از پشتوانه‌های تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی است. ضمن اینکه اهتمام به حفظ کرامت انسانی و مراعات عزت نفس، یکی از آرمان‌های شریف همه افراد بشر است. متفکران و فرزندانگاران در کشورهای پیشرفته جهان، اصل حفظ کرامت انسان‌ها را به عنوان یکی از اصول همیشگی در قوانین اساسی خود به ثبت رسانده‌اند. مکتب حیات‌بخش اسلام، از قرن‌ها پیش، بالاترین ارزش را برای آدمی قائل شده و مسلمانان را به مراعات آن توصیه نموده است. همچنین قرآن مجید، انسان را تنها امانت‌دار خدا می‌داند و در این زمینه چنین می‌فرماید: «انا عرضنا الأمانة علی السماوات و الأرض و الجبال فاین ان یحملنها و اشفقن منها و حملها الانسان». (احزاب / ۷۲). «ما امانت را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس آنها از برداشتن (و عهده دار شدن آن امانت) سرباز زدند و از آن اشفاق کردند و بیم نمودند و انسان آن (امانت) را برداشت». همچنین، قرآن کریم، انسان را به عنوان خلیفه خدا بر روی زمین معرفی می‌کند و در این زمینه، چنین می‌فرماید: «سپس شما را جانشینانی در زمین قرار دادیم.» (فاطر / ۳۹).

بنابراین اقتصاد اسلامی و رسیدن به جامعه مطلوب اسلامی از مسیر اقتصاد، نیازمند مبنا قرار دادن کرامت و عزت انسانی است. از این جهت، نگاه مصرفی و سرمایه‌داری به انسان و حتی هدف قرار دادن ثروت و نیازمندی‌های اقتصادی در آموزه‌های اسلامی جایی ندارد. ضمن اینکه تحقق اقتصاد مقاومتی وسیله‌ای برای دستیابی به عزت و کرامت انسانی است که پیش‌تر به عنوان یکی از شاخصه‌های نظام حکمرانی مطلوب شناخته و معرفی شد. توضیح اینکه، اقتصاد مقاومتی از منظر رهبر معظم انقلاب باعث خنثی شدن نقشه‌های دشمنان نظام اسلامی می‌شود و استقلال و عزت ملی را به ارمغان می‌آورد. زیرا تکیه بر اقتصاد وارداتی در نهایت می‌تواند باعث خدشه دار شدن عزت و کرامت جامعه اسلامی گردد. به عقیده ایشان، دشمن درصدد است تا از راه اقتصاد، مشکلات جامعه را بزرگ همه جانبه جلوه دهد. از نظر ایشان: «به خاطر این است که دشمن به این نقطه خاص [اقتصاد] توجه کرده است. [می‌خواهند] اقتصاد کشور را خراب کنند،

وضع مردم بد باشد، جیب مردم خالی بشود، امکانات مردم کم بشود، پول مردم بی ارزش بشود، قدرت خریدشان کم بشود تا ناراضی بشوند؛ هدف، این است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت عید غدیر، ۱۳۹۵/۰۶/۳۰). بنابراین وابسته شدن اقتصاد اسلامی به اقتصاد غربی، عزت انسانی را در زیر پای منافع و مطامع اقتصادی له می کند و باعث جلوگیری از تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی می گردد.

اقتصاد مقاومتی نقش مؤثری در حفظ و افزایش عزت ملی جامعه اسلامی ایفا می کند. به این دلیل که اقتصاد مقاومتی به مثابه یک تقوای ملی در نظر گرفته می شود که می تواند زمینه ساز راهکاری مؤثر برای حل مشکلات کشور و حتی دنیای اسلامی تلقی شود. بنابراین علاوه بر «تقوای فردی»، می توان از «تقوای اجتماعی و ملی» نیز سخن گفت. چه اینکه می فرمایند: «اگر یک ملتی از درون، خود را قوی کند، علم خود را، صنعت خود را، ایمان خود را، فرهنگ خود را تقویت بکند، نیروهای بیرونی نمی توانند رویش تأثیر بگذارند. این نسخه ای است که امروز همه ما بایستی به این نسخه عمل کنیم؛ دنیای اسلام هم باید به این نسخه عمل کند» (بیانات رهبری در دیدار با مسؤولان نظام، سفرای کشورهای اسلامی و اقشار مختلف مردمی، ۱۳۹۴/۰۴/۲۷).

هدف اصلی از به کارگیری رویکردهای مستقل در عرصه های اقتصاد، سیاست و فرهنگی این است که زمینه ای برای تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی فراهم شود. بنابراین اقتصاد مقاومتی نه یک هدف، که وسیله ای برای دستیابی به تمدن نوین اسلامی و حتی جامعه مطلوب اسلامی است. تمدن نوین اسلامی که هسته اولیه آن با پیروزی انقلاب اسلامی ایران بنیان نهاده شده است، تمدنی است در حال شکل گیری بر مبنای اندیشه اصیل اسلامی، که متناسب با ظرفیت های امروز بشریت بوده و با نظر توأمان به دنیا و آخرت، درصدد ترسیم و تنظیم مناسبات حیات اجتماعی انسان است (مظاهری، ۱۳۹۷: ۵۹۳). از این جهت، به تعبیر رهبر انقلاب: «اگر بخواهیم کشور، ملت، جامعه بشری به سعادت برسد، راهش این است که آرمان های دینی و آرمان های الهی را برتر از همه آرمان ها قرار بدهیم؛ این در اقتصاد ما باید اثر بگذارد، در کار علمی ما باید اثر بگذارد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید و نخبگان دانشگاه، مورخ: ۱۳۹۵/۱۰/۱۳).

بدین ترتیب اهتمام به سعادت انسان در دنیا و آخرت یکی از نشانه های تحقق اقتصاد مقاومتی و پیاده شدن حکمرانی مطلوب اسلامی است. چه اینکه مکتب حیات بخش اسلام، سعادت و

سربلندی انسان در دنیا را همزمان با سعادت و کمال او در آخرت، مورد اهتمام قرار داده است. لازمه سعادت انسان‌ها در دنیا، برخورداری از رفاه، آسایش و آرامش فرد و جامعه است. این امر نیز، بدون داشتن اقتصاد سالم و پویا، امکان‌پذیر نیست. بنابراین، تامین سعادت و سربلندی در دنیا، یکی از امور زیربنایی اقتصاد اسلامی به شمار می‌رود. از دیدگاه اسلام، سالک طریق حقیقت نمی‌تواند به بهانه بدست آوردن سعادت اخروی، زندگانی دنیوی و کار و تلاش و رسیدگی به امور معاش خانواده خود را تعطیل کند. همچنان که به بهانه ضرورت‌های زندگی دنیا، نمی‌توان عبادت خدا و کمک به خلق خدا و برنامه خودسازی معنوی را رها سازد. روایت زیبایی از پیشوایان معصوم از جمله امام رضا (ع) نقل شده است که می‌فرماید: «كَيْسَ مَنْ تَرَكَ دُنْيَاهُ لِدِينِهِ وَ دِينَهُ لِدُنْيَاهُ». «از ما نیست کسی که آخرت خود را به خاطر دنیایش رها سازد؛ همچنین از ما نیست کسی که دنیایش را به خاطر آخرتش ترک نماید.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۸). همچنین روایت دیگری از امام حسن مجتبی (ع) رسیده است که دیدگاه اسلام را در این زمینه به روشنی تبیین می‌نماید: «برای دنیایت چنان تلاش کن، مثل این که برای همیشه زنده خواهی ماند؛ و برای آخرت خود نیز چنان کار کن؛ مانند اینکه فردا از جهان رخت خواهی بست» (صدوق، ۱۴۱۳: ۱۴۴).

بدین ترتیب روشن می‌شود که اقتصاد مقاومتی در ارتباطی تنگاتنگ با تحقق جامعه مطلوب اسلامی و شکل‌گیری حکمرانی مطلوب اسلامی قرار دارد. به این دلیل که مقوله اقتصاد مقاومتی علاوه بر تأمین رفاه عمومی جامعه، عزت ملی فزونی می‌بخشد. چنانچه رهبری به صراحت بیان می‌کنند: «اقتصاد مقاومتی اگر چنانچه به معنای واقعی کلمه -همان‌طور که گفته شده و خواسته شده- اجرائی بشود و اقدام و عمل بشود، هم عزت ملی را تأمین می‌کند، هم نیازهای کشور را تأمین می‌کند؛ چون متکی است به ظرفیت‌های داخلی، به امکانات داخلی، به تولید داخلی» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از اساتید دانشگاه‌ها، ۱۳۹۵/۳/۲۹). همچنین اقتصاد مقاومتی باعث تحقق وعده‌هایی می‌شود که آموزه‌های دینی ما بدان‌ها اشاره می‌کنند و حتی قرار است حکمرانی مطلوب اسلامی بر مبنای این آموزه‌ها شکل بگیرد. بنابراین اقتصاد در اسلام برخلاف سایر مکاتب و ایدئولوژی‌های سیاسی، تنها یک وسیله برای تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی است.

۲-۳. درون‌زایی و اصالت دادن به تولید داخلی

پایداری یک نظام اقتصادی، به درون‌زایی آن بستگی دارد و این امر نیز، اصالت دادن به تولید را در همه عرصه‌های گوناگون اقتصادی ضروری می‌سازد. آئین دیرای اسلام نیز، به این حقیقت روشن توجه دارد و در طراحی نظام اقتصادی خود، بر آن تاکید ورزیده است. یکی از رازهای تحریم ربا در اسلام نیز، همین ویژگی اقتصاد اسلامی است که به دست آوردن پول را تنها از طریق پول، جایز نمی‌داند، مگر آنکه صبغه تولید در میان باشد. بدین جهت، ربا به عنوان معامله‌ای حرام دانسته شده، در حالی که عقدهایی مانند مضاربه، مزارعه و مساقات، مجاز می‌باشند. از این رو، خدای بزرگ، ربا را در ردیف «اکل بالباطل» دانسته و در آیات متعدد قرآن مجید، آن را مورد نهی قرار داده است: به عنوان مثال، در سوره نساء، آیه ۱۶۱ چنین آمده است: «وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا». «و همچنین بخاطر ربا گرفتن آنها برخی از امور را بر آنان حرام کردیم، در حالی که از ربا و خوردن اموال مردم به باطل نهی شده بودند؛ و برای کافران از آنان، عذاب دردناکی آماده کرده‌ایم».

اقتصاد مقاومتی در اندیشه مقام معظم رهبری از این جهت نیز حامی درون‌زایی و تولید ملی به شمار می‌رود که می‌تواند باعث تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی شوند. از نظر رهبر انقلاب: «اقتصاد مقاومتی در مقابل مدل قدیمی دیکته‌شده‌ی از سوی قدرت‌ها برای کشورهای به اصطلاح در حال توسعه یا به اصطلاح جهان سوم است... این اقتصاد مقاومتی نقطه‌ی مقابل آن است؛ این یک الگوی کاملاً مغایر با آن چیزی است که در آن مدل قدیمی تکیه می‌شد و تکرار می‌شد؛ هنوز هم گوشه و کنار کسانی از آن ذکر می‌کنند و یاد می‌کنند. [در اقتصاد مقاومتی] تکیه به ظرفیت‌های داخلی است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۴/۴/۲). بنابراین درون‌زایی و اتکا به ظرفیت‌های داخلی یکی از مبانی اساسی اقتصاد مقاومتی است که معرف الگوی حکمرانی مطلوب در جامعه اسلامی است. الگویی که به وضوح در برابر الگوهای وارداتی در زمینه اداره اقتصادی جامعه مطرح شده و هدف آن، عملی ساختن برنامه‌های اقتصاد اسلامی برای دستیابی به حکمرانی مطلوب اسلامی است.

عرصه حکمرانی مطلوب اسلامی عرصه توجه به حقوق و مسئولیت‌های شهروندی است. از این جهت نیز اقتصاد مقاومتی حامی تولید و رقابت و همچنین پیشرفت اقتصاد بومی است. حقوق مطرح در عرصه سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، حقوقی هستند که در رشته‌های حقوق اقتصادی و حقوق رقابت پیگیری می‌شوند. هدف اصلی حقوق رقابت این است که با جلوگیری

از روندهای مخرب، مانع از ایجاد انحصار گردد و با حفظ رقابت موجب پویایی فضای تجارت و کسب و کار گردد. وقتی افراد در یک فضای بسیار مناسب و رقابتی بتوانند با اعتماد به سیستم کشوری ثروت خود را برای منفعت بیشتر در بخش‌های مختلف سرمایه‌گذاری کنند و به بازگشت آن اعتماد داشته باشند، برای رونق تولید وارد میدان می‌شوند. در واقع تضمین حقوقی مانند حق برابری در فرصت‌های اقتصادی و امکانات، حق آگاهی از فرآیند وضع و تغییر مقررات و برخورداری از اطلاعات شفاف برای شهروندان، به افراد سرمایه‌دار اجازه می‌دهد که با اعتماد کامل در یک فضای شفاف و رقابتی وارد فعالیت‌های سرمایه‌گذاری شوند. اموری که خود نیز از پیش‌نیازهای حکمرانی مطلوب به شمار می‌روند. در هر صورت، اقتصاد مقاومتی در دو سطح داخلی و بین‌المللی مؤثر در بهبود فضای کسب و کار و رونق تولید داخلی است. در سطح داخلی، سیاست‌های تجاری یک کشور نقش قابل توجهی در تعیین میزان بازبودن اقتصاد، شکل‌دهی فضای سرمایه‌گذاری و همچنین سهولت یا دشواری فضای کسب و کار در آن کشور دارند. اقتصاد مقاومتی در تنظیم روابط تجاری بین‌المللی نیازمند تسهیل مقررات گمرکی، مرزی و تجارت خارجی است. این به معنای تسهیل فرایندها، ثبات در مقررات و به روزبودن دستورالعمل‌ها است. در نتیجه نقش و جایگاه قوانین و مقررات در حوزه سیاست‌گذاری و اجرای اقتصاد مقاومتی جهت رونق تولید غیر قابل انکار است. اقتصاد مقاومتی از جنبه دیگری نیز با قوانین و مقررات در ارتباط است که همانا سلامت بخش عمومی است. سلامت نظام اداری و بخش عمومی در سه سطح تدوین مقررات، اجرای مقررات و مقابله با نقض مقررات جریان می‌یابد که خود حامی تولید داخلی و رونق آن به شمار می‌رود. این مهم به آن معنا است که حقوق شهروندی و نهادینه‌شدن آن در جامعه، ظرف و مجرای مناسبی برای تحقق ملزومات اقتصاد مقاومتی است. همچنین حقوق شهروندی زمینه‌ساز جریان اقتصاد مقاومتی در فضای کسب و کار است (عباسی، ۱۳۹۵، ۲۹۲).

از نظر رهبر معظم انقلاب، اقتصاد مقاومتی یک فرایند درونی و متکی بر توانایی‌های داخلی کشور است. چنان‌چه ایشان بیان می‌کنند: «معنای اقتصاد مقاومتی، محصور شدن و زندانی شدن در داخل کشور نیست؛ نیایند بگویند که «ما می‌خواهیم با دنیا ارتباط داشته باشیم!» خب، در اقتصاد مقاومتی ارتباط با دنیا وجود دارد؛ منتها گفته می‌شود که اعتماد بایستی به مردم باشد؛ اقتصاد درون‌زا و برون‌گرا. جوشش حرکت اقتصادی از درون کشور است؛ استعداد‌های مردم، امکان‌های مردم، سرمایه‌های مردم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم آذربایجان شرقی،

۱۳۹۶/۱۱/۲۹). بنابراین از نظر ایشان مسیر توسعه داخلی کشور با پیروی از شاخصه‌های اقتصاد مقاومتی قابل تحقق است. به این دلیل که هم باعث ارتقای عزت ملی می‌شود؛ وابستگی را به حداقل می‌رساند؛ باعث تولید ملی و اشتغال‌زایی می‌شود؛ و از همه مهم‌تر ستون قابل اتکایی برای رسیدن به جامعه مطلوب اسلامی می‌شود. به همین دلیل است که ایشان بارها تأکید کرده‌اند که: «ما باید با همه‌ی توان، با همه‌ی ظرفیت موضوع اقتصاد مقاومتی را در داخل دنبال کنیم؛ این می‌شود تقوای اجتماعی ما در زمینه‌ی مسئله‌ی اقتصادی» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسؤولان نظام، ۱۳۹۴/۴/۲). بنابراین تلاش ما باید بر این باشد تا با به کارگیری اقتصاد مقاومتی، مسیر رسیدن به جامعه مطلوب اسلامی را فراهم کنیم. به تعبیر رهبر انقلاب: «نقطه‌ی کانونی اقتصاد مقاومتی عبارت است از درون‌زایی در کنار برون‌گرایی. درون‌زایی به معنای انزوای طلبی تعبیر نشود؛ درون‌زایی با نگاه به بیرون و با گرایش به بیرون جامعه اما تکیه به توانایی درونی و به ظرفیت درونی» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسؤولان نظام، ۱۳۹۴/۴/۲).

۳-۳. اهتمام به عمران و آبادانی

یکی از اهداف و آرمان‌های بلند مکتب اسلام در زمینه اقتصاد، عمران و آبادانی زمین است. امام علی (ع) در زمینه علت هبوط حضرت آدم (ع) به زمین، چنین می‌فرماید: «فأهبطه بعد التوبة ليعمر أرضه بنسله» (نهج البلاغه، خطبه ۹۱). خداوند، آدم را بعد از توبه او به زمین فرو فرستاد تا با نسل خود، زمین را آباد سازد. بنابراین، یکی از اهداف مهم آفرینش انسان، عمران و آباد سازی این کره خاکی توسط انسان است. قرآن مجید نیز از قول حضرت صالح پیامبر (ص) چنین می‌فرماید: «و بسوی قوم ثمود، برادرشان صالح را فرستادیم، او گفت: خدا را پرستش کنید، که معبودی جز او برای شما نیست، اوست که شما را از زمین آفرید، و آبادی آن را به شما واگذار کرد.» (هود / ۶۱).

با دقت در مظاهر تمدن و حیات جوامع پیشرفته به خوبی آشکار می‌گردد که یکی از عوامل اصلی رشد و توسعه آن بلاد، نهادینه شدن فرهنگ کار و تلاش و مخالفت با راحت طلبی و تن پروری بوده است. هیچ کشوری بدون ترویج این فرهنگ ارزشمند ساخته نمی‌شود و هیچ تمدنی بدون در نظر گرفتن این عامل اساسی، به اوج نمی‌رسد. از این رو در آئین مقدس اسلام نیز، این عامل مؤثر و سازنده مورد توجه خاص قرار گرفته است. به عنوان مثال، قرآن مجید در آیات ۳۹ و ۴۰ از سوره مبارکه نجم، با صراحت، کار و تلاش را مایه دارایی و مکنت جوامع انسانی معرفی کرده و چنین فرموده است: «و أن لیس للإنسان إلا ما سعی، و أن سعیه سوف یری.» «برای آدمی

جز حاصل تلاش او نیست، و کوشش او دیده خواهد شد». پیامبر گرامی اسلام (ص) نیز در این زمینه چنین می‌فرماید: «کسی که برای امرار معاش خانواده خود کار و تلاش می‌کند، مانند مجاهد در راه خداوند است» (حر عاملی، ۱۳۸۹: باب ۲۲: ۹۷). همچنین در بحارالانوار چنین آمده است: شخصی مشاهده کرد امام محمد باقر (ع) مشغول کار است و به خاطر شدت فعالیت، عرق از پیشانی مبارکش می‌ریزد، با خود گفت: این مرد بعید است جانشین امام سجاد (ع) باشد، او چقدر حریصانه به دنبال دنیا است که این اندازه خود را در راه آن به زحمت انداخته است؟ از این رو، به منظور موعظه و نصیحت آن حضرت، به نزد ایشان رفت و چنین گفت: خدا تو را اصلاح کند، تو از بزرگان قریش هستی، در این ساعات گرم روز، خود را برای دنیا به زحمت انداخته‌ای؟ اگر در این حالت اجل تو فرا رسد، جواب خدا را چه خواهی داد؟ امام باقر (ع) در پاسخ او فرمود: به خدا سوگند اگر مرگ در این حال فرا رسد، در حال اطاعت خدا هستم و با کار تلاش خود می‌خواهم خود را از منت تو و دیگر مردمان حفظ نمایم. آن شخص گفت: ای فرزند رسول خدا (ص)، من می‌خواستم تو را موعظه کنم ولی تو من را نصیحت و هدایت فرمودی (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۶). امام کاظم (ع) هم در این زمینه چنین می‌فرماید: «برای دنیای خود چنان تلاش کن که گویا همیشه زنده خواهی ماند؛ و برای آخرت خود نیز چنان کار کن که گویا فردا خواهی مرد» (حرعاملی، ۱۳۸۹: ۴۰۳).

اقتصاد مقاومتی از این جهت نیز با برجسته کردن عمران و آبادی و همچنین فراهم کردن شرایط برای بهبود فضای رقابت سالم، عرصه را برای شکوفایی اقتصادی فراهم آورد. شکوفایی که در نهایت باعث تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی نیز می‌گردد. آرمان اصلی هر نظریه پردازی در تحقق جامعه مطلوب ترسیم شده در نزد وی مشخص می‌شود. از این منظر، در نزد رهبر انقلاب اسلامی، تحقق اقتصاد مقاومتی به عنوان یکی از شاکله‌های حکمرانی مطلوب اسلامی امری بایسته و ضروری است. به این دلیل که از نظر ایشان: «بالاخره آنچه ما لازم است در زمینه‌ی مسائل مربوط به اقتصاد مقاومتی انجام بدهیم، یکی عزم راسخ است؛ بایستی با عزم جدی دنبال این باشیم که اقتصاد مقاومتی را به معنای واقعی کلمه در داخل تحقق ببخشیم» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، ۱۳۹۴/۴/۲). بدین ترتیب اقتصاد مقاومتی پیوند وثیقی با تحقق جامعه مطلوب اسلامی دارد. به این دلیل که وابستگی‌های سیاسی و اقتصادی را به حداقل می‌رساند و زمینه‌ساز پیاده کردن ارزش‌های الهی در جامعه اسلامی می‌شود.

۴-۳. حکمرانی مطلوب اسلامی و مسئله استقلال

حکمرانی مطلوب اسلامی بر پایه استقلال و آزادی مسلمانان و خارج بودن آنان از سیطره دیگری از جمله کافران بنا شده است. همین رویکرد نیز در اقتصاد مقاومتی دیده می‌شود. بدین معنا که اقتصاد مقاومتی با مقاوم ساختن پایه‌های اقتصادی کشور، پایه‌های استقلال را نیز مستحکم می‌سازد و از استلزامات آن نفی سلطه‌پذیری سیاسی و اقتصادی است. با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی و بین‌المللی و شرایط بحران تحریم، اقتصاد مقاومتی بنیان نظری برای مدل‌سازی گونه ویژه‌ای از اقتصاد است که فعالان خود را برای مواجهه با تحریم‌ها، بیش از پیش آماده ساخته است. مکانیسم‌های اقتصادی، فضای کسب و کار، تجارت خارجی، نهادهای مالی و واسطه‌ای و... در اقتصاد مقاومتی مبتنی بر این پیش‌فرض طراحی می‌شوند که کشور در تعارض ایدئولوژیک دائمی با نظام سلطه است و هر ضربه اقتصادی از غرب ممکن است در هر لحظه به کشور وارد شود (ترابی جهرمی و دیگران، ۱۳۹۲، ۴۶-۳۱). بنابراین مستحکم بودن پایه‌های اقتصادی کشور زمینه سلطه بیگانگان را از بین می‌برد و این چیزی جز عمل بر مبنای شریعت اسلامی و جلوگیری از فشار دشمنان و در نهایت تسلط آنان نیست. همچنان که قاعده نفی سبیل نیز در همین راستا قابل تفسیر است. بر اساس این قاعده، در تشریح اسلامی حکمی جعل نمی‌شود که بر پایه آن، کافر بتواند بر مسلمان سلطه یابد. هرگونه فعالیت اقتصادی و قراردادی که تسلط کفار بر جامعه اسلامی یا فرد کافر بر مسلمان باشد، از نظر شرعی نامطلوب است و نفی می‌شود. تعیین دقیق تر مفاد قاعده و محدوده آن، در گرو بررسی مستندات آن است (ایروانی، ۱۳۹۳: ۷۳). بر اساس همین مسئله عدم وابستگی و تسلط بیگانگان است که رهبر انقلاب اسلامی پایه اقتصاد مقاومتی را بر نفی سلطه‌پذیری از دیگری (غرب) قرار می‌دهد و حکمرانی مطلوب اسلامی را به مسئله استقلال پیوند می‌زند. زیرا از نظر ایشان، در رأس نظام‌های سرمایه‌داری، گروه‌های مافیایی قدرت و ثروت نشسته‌اند که هدفشان غارت ملت‌های خود و ملت‌های جهان است و از این جهت، دموکراسی لیبرال غربی نمی‌تواند انسان را به سرمنزل مقصود برساند. از نظر آیت‌الله خامنه‌ای، این مشکلات در زمره مشکلات اساسی بشری و از جمله مسلمانان است. چه اینکه ایشان به صراحت بیان می‌کنند: «ببینید فساد یعنی اینها؛ یعنی تسلط یک گروه مافیایی قدرت‌طلب پول‌طلب، آن‌چنان که دستگاه قدرت سیاسی و نظامی عظیمی مثل آمریکا جرئت نمی‌کند یک کاری را که خوب بودنش واضح است - یعنی جلوی [فروش] اسلحه را گرفتن -

انجام بدهد؛ اینها فساد است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اساتید و نخبگان دانشگاه، مورخ: ۱۳۹۵/۱۰/۱۳).

بنابراین رواج چنین اقتصادی در جامعه اسلامی می‌تواند زمینه‌ساز نابودی اقتصاد داخلی و زمینه‌ساز سیطره بیگانگان گردد. بر همین اساس، کاهش وابستگی یکی از محورهای اقتصاد مقاومتی است که رهبر انقلاب اسلامی آن را مطرح کرده است (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲). بنابراین، اولین مشکل کنونی جامعه ما، وابستگی است. البته ایشان در موارد گوناگون، عدم وابستگی سیاسی را یکی از امتیازات نظام جمهوری اسلامی می‌دانند. اما بر وجود وابستگی‌های اقتصادی، فرهنگی و ... به عنوان یک مشکل یاد می‌کنند. چنانچه می‌فرمایند: «وابستگی سیاسی به برکت انقلاب از بین رفت؛ [اما رهایی از] وابستگی‌های دیگر دشوار و سخت است؛ تلاش می‌خواهد. این حرفی نیست که من امروز بزنم، من زمان ریاست جمهوری در خطبه نماز جمعه این حرف را زدم، که وابستگی سیاسی ما از بین رفت، الحمدلله نجات پیدا کردیم اما وابسته‌ایم؛ از لحاظ اقتصادی وابسته‌ایم، از لحاظ فرهنگی وابسته‌ایم؛ باید فکر کنیم روی این زمینه. وابستگی بیچارگی می‌آورد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نخبگان جوان علمی، ۱۳۹۶/۰۷/۲۶). بنابراین وابستگی یکی از مشکلات جامعه کنونی ما محسوب می‌شود که اگر در بعد اقتصادی تداوم داشته باشد، خسارت جبران‌ناپذیری به بار می‌آورد.

۴. نتیجه‌گیری

اقتصاد در همه ادورا و از جمله در دوره معاصر نقش مهمی در اداره جامعه و از جمله حکمرانی مطلوب داشته است. حکمرانی مطلوب که در اندیشه متفکران مختلف و با توجه به مؤلفه‌هایی نظیر عدالت، اخلاق‌گرایی، جامعه آزاد و متکثر و همچنین آزادی‌های فردی تعریف شده است، در آموزه‌های اسلامی بر پایه اخلاق، معنویت و حاکمیت شرع معنا پیدا می‌کند. به همین دلیل، اقتصاد و اقتصاد سیاسی می‌بایست به گونه‌ای باشد که بتواند باعث تحقق حاکمیت شرع و پیاده کردن احکام اسلامی گردد. این رویکرد به طور مشخص در مسئله اقتصاد مقاومتی و حکمرانی مطلوب هویدا است. به طوری که بررسی مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی نشان‌دهنده آن است که اصل عزت و کرامت انسانی، حمایت از تولید و پیشرفت در جامعه اسلامی، رفاه و آسایش عمومی، پرهیز از تجمل‌گرایی و همچنین صرفه‌جویی در امور مختلف از جمله عناصر و شاکله حکمرانی مطلوب در اندیشه رهبر انقلاب اسلامی به شمار می‌روند.

با این حال، اقتصاد در اسلام، وسیله برای رسیدن به قرب الهی است و همین تمایز باعث می‌شود تا جامعه مطلوب اسلامی و همچنین حکمرانی مطلوب بر مبنای وسیله بودن اقتصاد و حرکت به سوی قرب الی‌الله ترسیم گردد. از این حیث عمل بر مبنای راهکارهای تحقق اقتصاد مقاومتی که حضرت آیت‌الله خامنه‌ای مطرح کرده است، می‌تواند باعث تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی گردد. حکمرانی مطلوب اسلامی هرچند فراتر از اقتصاد و مسائل اقتصادی است، اما از آنجا که اقتصاد، سیاست، فرهنگ و مدیریت جامعه در اسلام درهم تنیده هستند و بر مبنای شریعت اسلامی دنبال می‌شوند، به‌عنوان پیش‌زمینه تحقق حکمرانی مطلوب در نظر گرفته می‌شوند. همچنان که عزت و کرامت انسانی به‌عنوان زمینه‌ای برای بهبود وضعیت اجتماعی جامعه اسلامی در نظر گرفته می‌شود و فقدان آن به معنای تلقی مادی‌گرایانه از انسان است. همچنین تلاش برای عمران و آبادی و کوشش برای تحقق اقتصاد درون‌زا و بهبود تولید داخلی بخش‌های مهمی از مقاوم شدن جامعه اسلامی در برابر خطرات و تهدیدات است که به نوبه خود می‌توانند ضامن استقلال اقتصادی و به تبع آن استقلال سیاسی گردند. اقتصاد مقاومتی، حکمرانی مطلوب اسلامی را منحصر به فرد جلوه می‌دهد. به این دلیل که با نگاه مسئله استقلال و جلوگیری از تسلط بیگانگان بر مسلمانان، زمینه‌های سلطه بر جامعه اسلامی را از بین می‌برد و این مسئله یکی از مؤلفه‌های اساسی حکمرانی مطلوب اسلامی است. حکمرانی که با به کارگیری قاعده نفی سییل، کیان اسلامی را در حوزه‌های مختلف مصون می‌سازد و با حمایت از تولید داخلی و متکی نبودن به کالاهای اساسی، اعتماد به مردم و تحقق مردم‌سالاری اقتصادی را نیز عینیت می‌بخشد.

منابع و مآخذ:

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه** (۱۳۷۹)، با کوشش علی دشتی، قم: نشر مشهور.
- اکبری و رضایی، مرتضی و فریدون (۱۳۹۳)، واکاوی شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله)، **دوفصلنامه الگوی پیشرفت اسلامی و ایرانی**، سال سوم، شماره پنجم، پاییز و زمستان ۹۴، صص ۸۵-۱۰۹.
- امامزاده‌فرد، پرویز (۱۳۹۰)، جایگاه و نقش حقوق در حکمرانی مطلوب، **فصلنامه حقوق بشر**، جلد ۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۹۰، صص ۳۱-۴۴.
- ایروانی، جواد (۱۳۹۲)، **آشنایی با اقتصاد اسلامی**، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- تراب‌زاده جهرمی، محمدصادق، سجادی، علیرضا، سمعی نسب، مصطفی (۱۳۹۲)، بررسی ابعاد و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران در اندیشه حضرت آیت اله خامنه‌ای، **نشریه مطالعات انقلاب اسلامی**، شماره ۳۲، دوره ۱۰.
- حرعاملی، محمدبن حسن (۱۳۸۹)، **و سائل الشیعه**، چاپ اول، قم: موسسه نشر اسلامی.
- رنجبر اردکانی، صمد (۱۳۹۶)، موانع تحقق اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران، **رهیافت انقلاب اسلامی**، سال یازدهم، شماره ۳۹، صص ۱۶۰-۱۴۱.
- سیفیلو، سجاد (۱۳۹۳)، اقتصاد مقاومتی راهبرد دفاع غیرعامل اقتصادی، **فصلنامه سیاست دفاعی**، شماره ۸۷.
- شعبانی، احمد، خلی، رضا (۱۳۹۳)، مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در ادبیات رایج و در بیان مقام معظم رهبری، **فصلنامه آفاق امنیت**، دوره ۷، شماره ۱۳، صص ۵۵-۸۸.
- شهبخش، بیتا، ذولفقاری زعفرانی، رشید، کلانتری، مهدی (۱۳۹۷)، طراحی الگوی ساختاری فرهنگ مدیریت جهادی در بنگاه‌های اقتصادی دولتی، **رهیافت انقلاب اسلامی**، سال دوازدهم، شماره ۴۵، صص ۸۴-۶۵.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳)، **من لایحضره الفقیه**، قم: مرکز نشر اسلامی.
- عباسی، بیژن (۱۳۹۵)، **حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین**، تهران: نشر دادگستر.
- علویان، مرتضی، زارع پور، محمد (۱۳۹۶)، شاخص‌های حکمرانی مطلوب در اندیشه سیاسی آیت الله جوادی آملی، **پژوهش‌های سیاست اسلامی**، سال پنجم، شماره یازدهم، صص ۶۰-۳۷.
- غفاری، هادی، یونسی، علی (۱۳۹۵)، **مبانی فقهی پیشرفته اقتصاد اسلامی**، تهران: مرکز چاپ و توزیع دانشگاه پیام نور.
- فشاری، مجید، پورغفار، جواد (۱۳۹۳)، بررسی و تبیین الگوی اقتصاد مقاومتی در اقتصاد ایران، **مجله اقتصادی**، شماره‌های ۵ و ۶، ۴۰-۲۹.
- قاسمی، زهرا، جرفی، عبدالامیر، محمودیان، حمید (۱۳۹۷)، ضرورت تغییر در سبک زندگی جهت تحقق اقتصاد مقاومتی و
- پیاده سازی مدیریت جهادی در جامعه اسلامی، **رهیافت انقلاب اسلامی**، سال دوازدهم، شماره ۴۴، صص ۲۶-۳.
- کینگول، مارک (۱۳۸۶)، «مایکل والزر: تکثرگرایی، عدالت و دموکراسی»، در کتاب: **دموکراسی لیبرال و منتقدان آن**، ویراسته اپریل کارتر و جفری استوکس، ترجمه حمیدرضا رحمانی زاده دهکردی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، **بحارالانوار**، بیروت، نشر دار احیاء التراث العربی.
- م‌رشدی‌زاد، علی (۱۳۹۶)، حکمرانی خوب و حکمرانی مطلوب در تمدن نوین اسلامی، **دوفصلنامه آینده پژوهی ایران**، سال دوم، شماره سوم، صص ۱۴۳-۱۲۵.
- مقصودی، حمیدرضا (۱۳۹۶)، حکمرانی علم در تمدن اسلامی؛ رویکردی انتقادی به منطق اقتصادی متعارف در حکمرانی علم، **مجموعه مقالات دومین همایش تمدن نوین اسلامی**، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شاهد.
- میرمعزی، حسین (۱۳۹۴)، فقه اقتصادی و اقتصاد اسلامی، **مجله اقتصاد اسلامی**، شماره ۱۵، دوره ۵۹، صص ۳-۲۵.
- میل، جان استوارت (۱۳۶۳)، **رساله درباره آزادی**، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران: نشر علمی فرهنگی.
- میلر، دیوید (۱۳۸۸)، **فلسفه سیاسی**، ترجمه کمال پولادی، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- نوربخش، بهمن، ساعی، احمد، میرترابی، سعید (۱۳۹۸)، جایگاه حکمرانی خوب در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران و اندیشه امام خمینی (ره)، **رهیافت انقلاب اسلامی**، سال سیزدهم، شماره ۴۸، صص ۱۳۰-۱۱۱.
- هنته، بزور (۱۳۸۱)، **تنوری توسعه و سه جهان**، ترجمه احمد موثقی، تهران: نشر قومس.
- والزر، مایکل (۱۳۸۹)، **فره و نحیف خاستگاه هنجارهای اخلاقی**، ترجمه صادق حقیقت و مرتضی بحرانی، تهران، پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- منابع لاتین:
- Nozick, Robert (1974), **anarchy, state and utopia**, basil Blackwell, oxford.
- Rawls. John (1971), **A Theory of Justice**, Harvard.
- Rose, A. (2007), "Economic Resilience to Natural and Man-made Disaster: Multidisciplinary Origins and Contextual Dimensions", **Environmental Hazard**, 7.
- سایت‌ها و منابع اینترنتی:
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اساتید و نخبگان دانشگاه صنعتی شریف، مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۱۳؛ قابل بازنمایی در سایت: www.Leader.ir

- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم آذربایجان شرقی، مورخ:
۱۳۹۴/۱۱/۲۸؛ قابل بازنمایی در سایت: www.Farsi.khamenei.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم آذربایجان شرقی، مورخ:
۱۳۹۶/۱۱/۲۹؛ قابل بازنمایی در سایت: www.Farsi.khamenei.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نخبگان جوان علمی، مورخ:
۱۳۹۶/۷/۲۶؛ قابل بازنمایی در سایت: www.Farsi.khamenei.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان کرمانشاه، مورخ:
۱۳۹۰/۰۷/۲۴؛ قابل بازنمایی در سایت:
www.farsi.khamenei.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مسؤولان نظام، سفرای
کشورهای اسلامی و اقشار مختلف مردمی، مورخ: ۱۳۹۴/۰۴/۲۷؛
قابل بازنمایی در سایت: www.Leader.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت
عید غدیر، مورخ: ۱۳۹۵/۰۶/۳۰؛ قابل بازنمایی در سایت:
www.Farsi.khamenei.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از اساتید دانشگاهها
در روز دوازدهم ماه مبارک رمضان؛ در حسینیه امام خمینی
(رحمه الله)، مورخ: ۱۳۹۵/۳/۲۹؛ قابل بازنمایی در سایت:
www.Leader.ir
- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس و نمایندگان مجلس،
مورخ: ۱۳۹۵/۳/۱۶؛ قابل بازنمایی در سایت:
www.Leader.ir